

พระประวัติและผลงานของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก

ผู้ทำวิจัยตั้งใจนำเสนอสภาพโดยรวมของประวัติและผลงานละครดึกดำบรรพ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ซึ่งบางแห่งจะต้องกล่าวโดยละเอียด เพื่อให้ผู้อ่านรู้จักพระองค์ท่าน และสามารถเชื่อมโยงชีวิตของพระองค์กับการละครได้อย่างชัดเจน โดยแบ่งออกเป็น 2 ภาคคือ ภาคพระประวัติ และภาคผลงานละครดึกดำบรรพ์

1. ภาคพระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงมีพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรส องค์ที่ 8 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และเป็นพระราชโอรสในลำดับพระองค์ที่ 72 ของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ประสูติวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2435 ณ พระตำหนักมรกนุสสุธิ์ บนเกาะสีชัง จังหวัดชลบุรี เมื่อประสูติครบ 3 วัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชพิธีสมโภชพระราชกุมาร และเมื่อครบ 1 เดือน โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีสมโภชเดือนแล้วพระราชทานพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก สยามาธิปกรมินทร์ จุฬาลงกรณราชวโรรส อติศัทยศอภัยชาติพิสุทธิ์ ไทวปายนุตมศักดิ์ อตุลยลักษณ์วิลาส มหามกุฎราชพงศานุพัทธวิวัฒนผลพรพิสิษฐ มหิศรราชกุมาร"

ภาพที่ 1

พระนายาลักษณ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย
 ขณะมีพระชนมายุ 18 พรรษา ทรงชุดทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ยศร้อยตรี กรมทหารราบ
 ที่ 1 รัชกาลที่ 6 โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งและทรงฉายภายหลังถวายพระเพลิงรัชกาลที่ 5

เมื่อแรกประสูติผู้ถวายพระนมคือ หม่อมใหญ่ เทวกุล* ต่อมาเป็นพระนมอิน ศิริสัมพันธ์** ทรงมีพระพี่เลี้ยงมรกต ชูโต*** เมื่อทรงพระเยาว์ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบราช พระราชชนนีทรงมอบให้พระเจ้าอภัยยาเธอ พระองค์เจ้าหญิงบุษบันบัวผันถวายการอภิบาล ทรงประทับที่พระที่นั่งเทพนิยน์นันทยากร อยู่ในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และทรงมีพระนาม ที่เรียกกันว่า "ทูลกระหม่อมตัว" พระองค์ไม่โปรดที่จะเล่นชุกขนแบบเด็กอื่น โปรดับันรูปสัตว์ต่างๆ ด้วยขี้ผึ้งซึ่งกระทำได้เป็นอย่างดี ครั้นเจริญพระชันษาได้ 9 ชันษา ทรงศึกษา ณ โรงเรียนราชกุมาร+ โดยมีพระอาจารย์ถวายการสอน 3 ท่าน คือ นายบัว วิเศษกุล หลวงเสวีวัชรินทร์ (อาจ) และ พระราชทรัพย์พิสัยฐ์ (อ่องน กมลบุตร) ทรงร่วมเรียนพร้อมกับ สมเด็จเจ้าฟ้ามหิตลตลอดเดช สมเด็จเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ พระองค์เจ้าชายอุรุพงษ์รัชสมโภช หม่อมเจ้าชายรัชฎาภิเศก โสณกุล และนายเต็ม บุณนาค พระองค์ได้ศึกษาที่โรงเรียนนายร้อยชั้นประถม ซึ่งตั้งอยู่บริเวณวัง สราญรมย์ มีร้อยโทหยิน เป็นพระอาจารย์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งนักเรียนนายร้อยพิเศษ ในปี พ.ศ. 2442 เมื่อพระชนม์ครบกำหนด โสกันท์ จึงประกอบพิธีโสกันต์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2447 เวลา 09.33 น. และเมื่อเจริญพระชันษาขึ้นก็ให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าต่างกรม กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย ถ้อยศักดิ์นาตามโบราณราชประเพณี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้ปลูกตำหนักพระราชทานพระโอรส พระองค์ได้ประทับที่ตำหนักโบบีแก้ง เขียนร่วมกับพระอนุชาคือสมเด็จเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ ครั้นต่อมาพระราชทาน "เรือนเตี้ย" ให้เป็นที่ประทับตั้งอยู่ตรงด้าน อ่างหยกใกล้พระตำหนักเรือนต้น

* หม่อมในสมเด็จ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระอนุชาในรัชกาลที่ 5.

** ธิดา พระยาอาหารบริรักษ์ (ทิน ศิริสัมพันธ์)

*** ธิดา เจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม ชูโต)

+ เป็นเด็กตั้งอยู่ริมประตูพิมานไชยศรีด้านตะวันตก ปัจจุบันคือกำแพงและประตูเข้า

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงเคารพรักพระแม่เหล็กในพระบรมราชชนกทุกพระองค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ พระวิมาดาเธอพระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ดั่งมีข้อความที่ว่า "ในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับอยู่ ณ พระที่นั่งวิมานเมฆ" พระราชวังดุสิต พระวิมาดาฯ ทรงเป็นผู้ควบคุมดูแลห้องเครื่องตลอดจนการถวายพระบรมราชสรีรสุขอื่น ๆ แต่สิ้นเกล้ารัชกาลที่ 5 รวมทั้งพระราชโอรสที่ยังทรงพระเยาว์ ก็ทรงได้รับการดูแลเอาพระทัยใส่ทุกพระองค์"

เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงใกล้ชิดกับพระวิมาดาเธอ ในสมัยทรงพระเยาว์นั้น อาจได้ทรงใกล้ชิดกับการแสดงละครและดนตรีบ่อย ๆ ด้วยพระวิมาดาเธอทรงดูแลการละครอยู่ ในระหว่างประทับในตำหนักของพระราชวังดุสิต (จากคำบอกเล่าของคุณครูท้วม ประสัทธิกุล)¹

การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงได้รับประสบการณ์โดยตรงเช่นนี้ จึงเป็นความรู้ที่ได้สั่งสมมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ จนอาจกลายเป็นแรงบันดาลใจเบื้องต้นที่เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ทรงต้องการจะมีละคร เป็นของพระองค์เองในเวลาต่อมา

ครั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกทรงเจริญพระชันษาขึ้น ได้เสด็จไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ พร้อมกับพระเชษฐา คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวรุช สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิตลอลุยเดช มีหม่อมเจ้าชายพงษ์ทิเทพ เทวกุล นายบัว วิเศษกุล และนายอาจวัชรินทร์ (ต่อมาเป็นหลวงเสวีวัชรินทร์) ตามเสด็จด้วย เมื่อ วันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2448 โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี มีเจ้าพระยาสุรวงศ์วัจนศักดิ์ (โต บุนนาค) สมุหราชองครักษ์ ส่งเสด็จถึงประเทศอังกฤษ เมื่อประทับอยู่ที่ เวสต์เบอร์รี่คอร์ท มิสเตอร์ วิมส์ เป็นพระอภิบาล และถวายพระอักษรร่วมกับครูพิเศษอื่นอีก ต่อมาทรงศึกษาที่โรงเรียนแฮร์โร และเสด็จไปทรงศึกษาวิชาทหารที่โรงเรียนนายร้อยป้อมคดัม ประเทศเยอรมันนี ได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนนายเรือเฟลนบูร์ก มูร์วิก ทางภาคเหนือของประเทศเยอรมันนี เมื่อมาประทับที่บ้านของมิสเตอร์ วิมส์ พระองค์ทรงศึกษาวิชาภาษาอังกฤษและวิชาทั่วไปเพื่อเตรียมพระองค์เข้าศึกษาต่อระดับ

¹สัมภาษณ์ ดร.สุรพล วิรุฬห์รักษ์, รองอธิการบดีฝ่ายศิลปวัฒนธรรม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 15 กันยายน 2538.

มหาวิทยาลัย ระหว่างนี้ทรงศึกษาวิชาดนตรีและวิชาช่างไม้ จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงศึกษาวิชาดนตรีและวิชาช่างไม้นี้ น่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดการละครและการช่างต่าง ๆ ขึ้นในภายหลัง

ในปี พ.ศ.2450 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จประพาสยุโรป จึงเป็นโอกาสให้พระราชโอรสที่ประทับศึกษาอยู่ที่ยุโรปได้เข้าเฝ้าฯ ขณะเสด็จไปประทับ ณ วิลลาโนเบล พร้อมกันหมด สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก เสด็จเฝ้าระยะหนึ่ง ก็เสด็จกลับมาทรงศึกษาต่อ และในปีเดียวกันนั้นเองได้เสด็จไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา วันที่ 20 กันยายน ที่เมือง บาดฮอมบูร์ก ประเทศเยอรมันนี้

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จกลับจากยุโรปได้ประมาณ 3 ปี ก็ทรงพระประชวรและสวรรคต เมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2453 ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก จึงต้องเสด็จกลับมาถวายพระเพลิง และประทับอยู่ที่วังญาไทร่วมกับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ เมื่อเสร็จการถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว จึงกลับไปทรงศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ วันที่ 14 พฤษภาคม พ.ศ.2454 โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี ร่วมกับพระราชโอรสองค์อื่น ๆ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงประทับมาด้วยเพื่อส่งเสด็จถึงฮ่องกง วันที่ 27 พฤษภาคม พระโอรสทุกพระองค์ จึงทูลลาเพื่อเดินทางต่อไป

เสด็จกลับมาครั้งนี้ ก็เริ่มศึกษาระดับอุดมศึกษาในวิทยาลัยแมคคะเลน ภายในมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ โดยมีมิสเตอร์ เอ.เอส.แฮมเชย์ เป็นอาจารย์ใหญ่ ทรงศึกษาวิชาอักษรศาสตร์ มีพระยาสุธรรมมนตรี เอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอน เป็นผู้ดูแลพระองค์ทรงตั้งพระทัยศึกษา อาจารย์ที่ถวายพระอักษร คือ มิสเตอร์ อัลเฟรด เย. ไวยัด ชมเชยว่า "ทรงทำางานเป็นที่พอใจของอาจารย์" ทรงมีความสามารถในภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส นอกจากนี้ทรงศึกษาวิชาการดนตรีและการละคร ทรงสามารถตีตีพิณใหญ่ ซึ่งเรียกว่า "ฮาร์พ" ซึ่งมีสายถึง 47 สาย นอกจากนี้แล้วมีความสามารถในการทรงเปียโน

และไวโอลินด้วย ทรงได้รับการถวายปริญญา บีเอ หรือ แบทเชลอร์ ออฟ อาร์ต ในมหาวิทยาลัยแคมบริดจ์ เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2459 ข้อความตรงนี้แสดงถึงคุณลักษณะของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ที่ทรงฝึกฝนพระทัยการดนตรีและการละครตะวันตก อันเป็นเหตุให้เกิดแรงบันดาลใจให้คิดทำละครขึ้นมีคณะละคร แต่งบทละครให้เล่นในแนวตะวันตกคือ ละครตลกคำบรรพ์ในภายหลัง หลังจากที่ทรงสำเร็จการศึกษาได้ไม่นานก็ประชวรพระโรคบริเวณพระฉวี(ผิวหนัง) ระหว่างที่แพทย์ถวายการรักษา Dr. J Kingston Barton ได้ตรวจพบว่า พระองค์มีพระอาการประชวรเกี่ยวกับพระวัณกะ(ไต)ด้วย พระโรคนี้มีส่วนทำให้พระชนม์ชีพของพระองค์ไม่ยืนยาว เมื่อถึงกำหนดกลับกรุงเทพฯ เพื่อยุติสงครามโลกครั้งที่ 1 ซึ่งไม่ปลอดภัยที่จะเสด็จกลับ จึงทรงประทับต่อ และระหว่างที่ทรงประทับนี้ จึงทรงศึกษาแบบแผนวิธีการเรียนการสอนของประเทศอังกฤษ เพื่อเตรียมพระองค์ที่จะเข้ารับราชการในกระทรวงศึกษาธิการ และทรงศึกษาวรรณคดีเพิ่มเติม จะเห็นได้ว่าพระองค์มีพื้นฐานด้านวรรณศิลป์มาแต่ทรงพระเยาว์

เมื่อเสด็จกลับกรุงเทพฯ ยังไม่ทรงมีวังเป็นส่วนพระองค์ จึงได้เสด็จไปประทับกับพระราชชนนีที่วังพญาไท โดยประทับที่ตำหนักญี่ปุ่น เป็นตำหนักชั้นเดียวเตี้ย ๆ เป็นเรือนหกเหลี่ยมสร้างแบบญี่ปุ่นแท้ ๆ รวมทั้งเครื่องประดับตกแต่ง ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ดินบริเวณพระราชวังปทุมวัน แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ซึ่งพระราชวังปทุมวันนี้ได้สร้างขึ้นเมื่อสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 (รายละเอียดได้จากประวัติวังเพ็ชรบูรณ์) สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกทรงออกแบบและดูแลการก่อสร้าง โปรดให้ชุดสระใหญ่ขึ้นสองสระและสร้างตำหนักประมขขึ้นเป็นตำหนักแรก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ พระราชทานนามวังนี้ว่า "วังเพ็ชรบูรณ์" ภายหลังบริเวณของพระราชวังส่วนหนึ่งยังคงสภาพเป็นที่อยู่ของทายาทนอกนั้นเป็นที่ทำการของกรมตำรวจ วิทยาลัยอินทราชัย และศูนย์การค้าราชประสงค์ ต่อมาในปี พ.ศ. 2532 ได้สร้างเป็นศูนย์การค้าขึ้น คือ ศูนย์การค้า เวิลด์เทรดเซ็นเตอร์

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกเสด็จมาประทับ ณ วังแห่งนี้ราวกลางปี พ.ศ. 2462 ภายในวังเพ็ชรบูรณ์มีทัศนียภาพที่ร่มรื่น ประกอบด้วยแมกไม้ไม่น้อยใหญ่นานาชนิด มีสระน้อยใหญ่อยู่

ทั่วไป ทำให้น้ำร้อนรมย์ อากาศปลอดโปร่งเป็นที่สำราญพระทัยของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ภายในวังเพ็ชรบูรณ์นอกจากตำหนักประดุมและท้องพระโรงแล้วยังมี เรือนลมพัดชายเขาเป็น เรือนสองชั้น มีตำหนักน้ำเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว มีตำหนักแพซึ่งเป็นเรือนไทย เรือนกินนรรำ ห้องเครื่อง และโรงละคร (เป็นโรงโถงแสดงกันเองภายใน มิได้เปิดแสดงเหมือนโรงละคร วงสวนกุหลาบ) มีสระน้ำ ทรงสร้างน้ำในสระ มีเรือลำหนึ่ง มีสุนัขฝรั่งที่ทูลหม่อมโปรดจะตาม ไกลชิดชื้อตาลกกับตาเล็ก ถ้าวันไหนจะอาบน้ำก็จะถามว่าน้ำอุ่นไหม ถ้าอุ่นก็จะลงอาบโดยไม่ต้อง เตรียมผ้าสรอง 2 ชุด ทรงเกาะเรือไปพลาถเล่นน้ำไปพลาถนานราว 3 ชั่วโมง มีเปียโน 1 หลัง เล่นได้ 2 คน ทรงนำมาจากเมืองนอก ฮาร์ฟที่อยู่ตำหนักประดุมให้นำมาไว้ที่ตำหนักแพ ด้วยพระองค์อยู่ในวังฉลองพระองค์สนับเพลาแพรเงิน เสื้อคอกลม ถ้าออกข้างนอกทรงภูษาโจง เสื้อมีสกริ² คือเสื้อมีกระดุม 5 เม็ด แขนยาว เหมือนเสื้อราชปะแตน

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงได้รับพระบรมราชานุญาต จากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งพระอาจารย์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สมดังพระประสงค์ ทรงมีตำแหน่งเป็นศาสตราจารย์ สอนวิชาภาษาอังกฤษคณะรัฐประศาสนศาสตร์ ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าอาจารย์พระองค์แรกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและของประเทศไทย ต่อมาทรงรับการบรรจุเป็นข้าราชการในกระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการในปัจจุบัน) เมื่อวันที่ 9 กันยายน พ.ศ. 2461 ต่อจากนั้นยังได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งที่ปรึกษาโรงเรียนเพาะช่าง (ปัจจุบันคือ สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตเพาะช่าง) เมื่อวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2462 เนื่องจากพระองค์โปรดการช่างและมีความชำนาญ ทรงช่วยเหลือกิจการต่าง ๆ ของโรงเรียน ทรงจัดให้มีพิธีไหว้ครูช่างแบบโบราณขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2463 มีคำภีร์สำหรับอ่านโองการและตำราครอบนักเรียนช่างศิลป์หัตถกรรม และทางโรงเรียนเพาะช่าง ก็ได้ใช้บทไหว้ครูดังกล่าวถึงปัจจุบัน สืบประจำโรงเรียนพระองค์ก็ประทานให้เป็นสีแดง-สีดำ ทรงให้เหตุผลว่า สีแดง หมายถึงสีที่สดใสอยู่เสมอ สีดำหมายถึงสิ่งตรงกันข้ามกับช่าง ดังนั้นอย่าให้สีแดงเจือจางหรือหมองคล้ำจนกลายเป็นสีดำ

² สัมภาษณ์ ท้วม ประสิทธิกุล, 13 ตุลาคม 2533.

ในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงเป็นที่ปรึกษาโรงเรียนเพาะช่าง ทรงสนพระทัยในด้านศิลปหัตถกรรมเป็นอย่างยิ่งและเอาพระทัยใส่ในการบริหารงานตลอดจน ทรงสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่โรงเรียน ด้วยเหตุผลดังกล่าว เจ้าพระยาบรมมศักดิ์มนตรี จึงทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ดังข้อความที่ว่า "ขอพระราชทาน ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการโรงเรียนเพาะช่าง และ ให้พระองค์ทรงงานเฉพาะที่โรงเรียนเพาะช่างแต่ที่เดียว โดยให้พระองค์พ้นจากตำแหน่ง พระอาจารย์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย"³ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการโรงเรียนเพาะช่างตั้งแต่วันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2465 เป็นต้นไป

จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการโรงเรียนเพาะช่าง จึงเป็นการเอื้ออำนวยให้พระองค์จัดแสดงละครได้สะดวกยิ่งขึ้น เนื่องจากเมื่อมีการแสดงละครติดต่อบรรยากาศครั้งใด สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกจะทรงออกแบบฉาก และเครื่องแต่งกายละครแล้วมอบหมายให้พระยาอนุศาสน์พณิชยการ ซึ่งเป็นผู้อำนวยความสะดวกโรงเรียนเพาะช่าง และเป็นผู้มีความสามารถในการสร้างฉากด้วย รับพระประสงค์ของพระองค์ไปดำเนินการ โดยสั่งการให้พวกช่างต่างๆ ในโรงเรียนเพาะช่างสร้างฉากละคร และเครื่องแต่งกายละคร รวมทั้งศิระชะโอนละครด้วย

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงมีหม่อมห้าม 3 ท่าน ก่อนที่พระองค์จะทรงอภิเษก คือหม่อมจรัส สุวรรณทัต เป็นลูกครึ่งฝรั่ง พักอยู่เรือนลมพัดชายเขา หม่อมลออ ศิริสัมพันธ์ เป็นธิดาพระเนมิน ศิริสัมพันธ์ มีพระธิดา 1 องค์ คือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงสุทธสิริโสภา ประสูติวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2464 และหม่อมระวี ไกยานนท์ มีพระโอรส 1 องค์ คือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวรานนท์วัช ประสูติวันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ. 2465 ต่อมาสิ้นพระชนม์ด้วยโรคมะเร็งในพระบัพผาสะ (ปอด) เมื่อวันที่ 14 กันยายน พ.ศ. 2533

³ภัทระ คาน, 100 ปี สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุช (กรุงเทพฯ : บริษัทพรินติ้งกรุ๊ป, 2535), หน้า 86.

และหม่อมระวีเพ็งถึงอนิจกรรม เมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ.2536 อายุได้ 89 ปี

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงหมั้นกับหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร จุฬพล ซึ่ง
เป็นพระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
และหม่อมบุญยืน ต่อมารัชกาลที่ 6 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพิธิมังคลอภิเษก
สมรส ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมในวันศุกร์ที่ 24 สิงหาคม พ.ศ.2465 เวลา 13.30 น.

สำหรับพระกิจวัตรประจำวันโดยทั่วไปของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรง
ตื่นบรรทมราว 9.00 น. และเวลา 10.00 น. จะเสด็จไปทรงงาน เป็นอาจารย์พิเศษ
สอนที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และวิทยาลัยศิริราชพยาบาล สอนประจำที่โรงเรียนเพาะช่าง
สอนโรงเรียนสวนกุหลาบทุกวันพุธ ภายหลังต้องเลิกเพราะเหนื่อยมาก เสด็จกลับประมาณ
15.30 น. กลับจากเพาะช่างก็มาทรงงาน ทรงหนังสือไม่เป็นเวลา เพราะมักจะเสด็จไป
ที่ต่าง ๆ ห้องทรงหนังสือไม่มี ทรงมีพรหมผืนหมอนใบก็ทรงได้สบาย ๆ ท่านทรงปฏิบัติพระองค์
แบบคนธรรมดา โปรดงานวาดเขียนและทรงฝึกไฟในการละคร เสด็จลงทอดพระเนตร
การซ้อมละครประมาณ 19.00 นาฬิกา ตัวละครต้องข้อมต่อหน้าพระพักตร์ที่เรือนกนกรำ
การฝึกซ้อมมิได้มีกำหนดเวลาแน่นอน จะแสดงเรื่องอะไรก็ข้อมเรื่องนั้น ข้อมเรื่อยไปจนกว่า
จะเลิกประมาณเที่ยงคืน นอกจากนี้บางครั้งพระองค์ทรงร่วมบรรเลงระนาดกับวงปี่พาทย์
เพราะทรงบรรเลงดนตรีไทยได้หลายชนิด โดยเฉพาะระนาดทรงได้เก่ง วันหยุดสุดสัปดาห์
คือวันเสาร์และวันอาทิตย์ ถ้าไม่มีงานก็ทรงพักผ่อนบ้าง ถ้ามีงานมากท่านก็จะเสด็จไป
ทรงงานต่าง ๆ บางโอกาสเมื่อว่างจากภารกิจจะทรงว่ายน้ำในสระภายในวังเพชรบูรณ์
ซึ่งมีเรือท้องแบนอยู่ 3 ลำ (ลักษณะของเรือท้องแบนหัวและท้ายของเรือเป็นรูปสี่เหลี่ยม
นั่งได้หลายคน) สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก โปรดการบรรทมเล่นบนเรือท้องแบนและ
บางครั้งจะทรงระนาดบนเรือท้องแบนนี้ด้วย พระองค์จะเสด็จเสวยพระกระยาหารเย็น
ประมาณ 20.00 นาฬิกา ปกติจะเสวยลำพังพระองค์เอง แต่บางครั้งหม่อมของพระองค์ก็
ร่วมเสวยด้วยและเสด็จเข้าบรรทมในเวลา 1.00 นาฬิกา

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก เริ่มมีพระอาการประชวรตั้งแต่เดือนพฤษภาคม

พ.ศ. 2466 ด้วยพระโรคบิดเรื้อรัง พระทัยอ่อนล้า และโรคพระวัชกะพิการ ทำให้พระอาการกำเริบมากขึ้นในปลายเดือนมิถุนายน เมื่อเริ่มประชวรพระองค์ประทับอยู่ที่ห้องพระโรง ต่อมาประทับที่เรือนลมพัดชายเขา ระหว่างประชวรพระบรมวงศานุวงศ์ได้เสด็จมาเฝ้าเยี่ยม พระอาการตลอดเวลา อาทิ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และพระวิมาดาเธอฯ โดยมีคณะแพทย์ถวายการรักษาอย่างใกล้ชิด

ภายหลังพระองค์ท่านไม่ยอมเสวยยาและไม่ยอมให้หมอฉีดยา พระอาการประชวรของพระองค์ตั้งในจดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ที่ทรงบันทึกไว้ แสดงว่าทรงรังกานละครจนเป็นสาเหตุสำคัญให้ทรงพระประชวร ดังนี้

วันอังคารที่ 3 กรกฎาคม 2466

วันนี้ได้ข่าวอาการประชวรของน้องตัว⁴ ออกจะทำให้วิตกอยู่ไม่น้อย ได้คิดว่าตั้งแต่เมื่อก่อนที่จะออกไปที่สนามจันทร์ น้องชายตัวได้เป็นบิด หมอรักษาด้วยการกินยาและยาฉีดยา แต่เป็นการยากทั้ง 2 อย่าง เพราะตัวคนไข้กินยาและไม่ใคร่ยอมให้ฉีดยา และเมื่อออกไปสนามจันทร์นั้นนับว่ายังไม่มีการตั้งปรักฎขึ้นในเวลาคืนวันที่ 10 มิถุนายน เมื่อนั่งฟังสวดมนต์อยู่ดี ๆ เธอเป็นลม ต้องรีบลุกออกไปจากห้องพิธีและไปล้มลงนอนสลบแน่นอยู่ ต้องแก้ไขกันชุลคุลอยู่พักใหญ่ เมื่อกลับจากสนามจันทร์แล้วได้ไม่ช้าได้ถูกฝนในเวลาช้อมละคร เลยประชวรอีก ในตอนหลังนี้ปรากฏว่าโรคเดิมประจำตัวของเธอมีอยู่ 2 อย่างคือ เส้นประสาทอ่อนอย่าง 1, ไตพิการเรื้อรังอีกอย่าง 1 ซึ่งทำให้มีผลคือหัวใจพิการ มีอาการอ่อนเพลียและปวดเป็นแห่ง ๆ อาหารก็กินไม่ได้มาก ๆ นอนก็ไม่ได้เป็นทอดยาว ๆ ที่เกิดมีอาการมาน่าวิตกก็เพราะตัวคนไข้รู้อยู่แล้วว่ามีโรคประจำตัว แต่บริหารตัวไม่ดีเลยและมักตามใจตัวมาก ใครขัดใจก็โกรธจนเป็นลม ตัวเธอเป็นคนที่กำลังน้อยอยู่แล้ว มีหน้าข้ำยังซีพอยู่โดยปรกติไม่ดีด้วย คือชอบการเล่นละครและฝึกซ้อมเอง ซึ่งต้องนอนดึกอยู่เสมอ แต่เช้าก็ต้องตื่นไปทำงานที่โรงเรียนเพาะช่าง หมอให้ไปเปลี่ยน

⁴สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย.

อากาศเธอไม่ไปเพราะเป็นห่วงละคร ดังนั้นกำลังน้อยจึงทนไม่ไหว⁵

ในวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ.2466 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าและสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ เสด็จมาทรงเยี่ยมพระอาการประชวรของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก พระอาการก็ยังไม่ดีขึ้น ผู้ที่ถวายดูแลพระอาการประชวรอย่างใกล้ชิดนอกจากคณะแพทย์แล้วยังมีหม่อมเจ้าเวียนขวา จักรพันธ์ หม่อมลออ หม่อมระวี และหม่อมเพราะในหม่อมเจ้าเวียนขวา ตอนเย็นของวันนั้นทรงมีพระอาการสะอึกและสิ้นพระชนม์ด้วยพระอาการอันสงบ เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2466 เวลา 20.18 น. รวมพระชนมายุได้ 31 พรรษา ได้อัญเชิญพระศพมาประดิษฐาน ณ วังปารุสกวัน และจัดการพระศพตามราชประเพณี โปรดเกล้าให้ไว้ทุกข์เป็นเวลา 60 วัน และพระราชทานเพลิงศพในวันที่ 8 ธันวาคม เวลา 17.50 น. ณ พระเมรุท้องสนามหลวง อันเชิญพระโกศบรรจุมะอวดขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทสำหรับพระอังคารบรรจุมะอวดที่พระอนุสาวรีย์เสาวภาซึ่งประดิษฐานในวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงมีพระจริยาวัตรอันงดงามจึงเป็นที่รักของบุคคลทั่วไป ดังจะขอเชิญพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมเป็นบทลงท้ายของพระประวัติดังนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหม ทรงกล่าวถึง สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ไว้ว่า "พระองค์ทรงมีพระอัชฌาศัยโอบอ้อมอารี หวังดีต่อพระประยูรญาติมาตย์มิตรและบริวารชนทั่วไปเป็นนิตย์ อาจกล่าวได้ว่าถ้าใครได้สมาคมคุ้นเคยกับพระองค์แล้วก็เกิดความรักใคร่ทุกคน เพราะฉะนั้นเมื่อสิ้นพระชนม์จึงมีแต่พากันเศร้าโศกเสียดาย ทั้งในพระบรมราชวงศ์ตลอดจนข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และบรรดาที่ได้คุ้นเคยกับพระองค์มิได้มีที่จะเว้นตัว"⁶

⁵พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ, "จดหมายเหตุรายวัน", จากจดหมายเหตุราชกิจจานุเบกษา 2466 ปีที่ 14 ในรัชกาล. (อัสสัมชัญ).

⁶สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหม, พระประวัติ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2466), หน้า 7.

2. ภาคผลงาน

ดังปรากฏในพระประวัติแล้วว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก โปรตการละคร ถึงกับมีคณะละครผู้หญิงของพระองค์เองในวังเพชรบูรณ์ และนิพนธ์บทละครดึกดำบรรพ์ขึ้น 3 เรื่อง อันได้แก่ พระยศเกตุ สองกรรวิก และจันทกนิรี ที่จะได้กล่าวถึงผลงานบทละครของท่านโดยรวมว่าท่านได้เข้าไปเกี่ยวข้องในการจัดตั้งคณะละคร สร้างโรงละคร รับโอนคณะละคร และจัดแต่งแสดงบทละครอย่างไร ดังจะได้พรรณนาในรายละเอียดต่อไป

สาเหตุที่จะมีละครของพระองค์นั้น สืบเนื่องมาจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก เมื่อครั้งเสด็จกลับมาถวายพระเพลิงสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ตรัสกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยฉ่างค์เดชาวุธพระเชษฐาว่า พระองค์อยากจะให้หัดตัวละครไว้ 4 ตัวคือ พระ นาง ยักษ์ ลิง เมื่อเสด็จกลับมาจะได้ตั้งคณะละคร (สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยฉ่างค์เดชาวุธ ทรงมีคณะละครอยู่แล้วที่วังสวนกุหลาบ* ของพระองค์ โดยมีสมเด็จพระราชชนนี ศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงอุปถัมภ์ค่าใช้จ่ายเลี้ยงดูตัวละครด้วย) ครั้นเมื่อเสด็จกลับแล้วทรงตั้งคณะละครขึ้นที่วังเพชรบูรณ์ ได้ครูดนตรีคือ ครูเจริญ ศัพท์โสภณ ครูสอนร้องเพลงคือหม่อมมาลัย** เมื่อสอนทั้งขับร้องและกระบวนการทำรำดีแล้ว จึงเริ่มมีการซ้อมละครขึ้นครั้งแรกในวังเพชรบูรณ์ โดยทูลขอยืมตัวผู้ที่จะมาฝึกซ้อมจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยฉ่างค์เดชาวุธ เพราะในสมัยนั้นคณะละครของพระองค์เป็นคณะที่มช่อเสียงมาก ละครครั้งนั้นเป็นละครดึกดำบรรพ์เรื่องอิเหนาตอน

* วังสวนกุหลาบ มีคณะละครโดยมีผู้ควบคุมฝึกสอนคือ ท้าวনারีวรรคณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) และมีครูผู้สอนประจำคือ หม่อมครูแย้ม หม่อมครูอึ้ง หม่อมครูนุ่ม ท่านครูที่สอนพิเศษคือ ท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาवादในรัชกาลที่ 4) เจ้าจอมมารดาเจียนในรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 เจ้าจอมมารดาสายในรัชกาลที่ 5 เจ้าจอมละม้ายในรัชกาลที่ 5 พระยานัญฎานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัญฎานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) ท่านครูหจิม

** หม่อมมาลัยเป็นหม่อมของเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ภายหลังแยกทางกัน สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงชวนหม่อมมาลัยให้มาสอนที่วังเพชรบูรณ์ ต่อมาเป็นภรรยาของครูเจริญ ศัพท์โสภณ

ไหว้พระ เป็นบทบาทของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โดยใช้ผู้แสดงจากวังของสมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ 7 คน ในบทของอิเหนา บุษบา มะเดหวี และสี่พี่เลี้ยงและมีรถของวังเพชรบูรณ์คอยรับส่งตัวละคร

ครั้งต่อมาเมื่อมีการฝึกซ้อมเรื่องพระยศเกตุ จึงทรงขอยืมตัวแสดงจากวังสวนกุหลาบ เช่นเคย หลังจากซ้อมละครเสร็จเรียบร้อยแล้วก็นำคณะผู้แสดงส่งกลับวังสวนกุหลาบ เมื่อเป็นเช่นนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ จึงตรัสกับพระอนุชาว่า จะต้องส่งรถมารับส่งคณะละครบ่อย ๆ นั้นจะไม่สะดวก ถ้าต้องการตัวละครจะยกให้ทั้งโรงจะทรงรับไหม สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกจึงตรัสว่าจะทรงรับไว้ทั้งหมด ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธจึงตรัสให้สำนักประดิษฐ์ผู้แสดงละครมาเข้าเฝ้า และทรงถามความสมัครใจว่าจะไปอยู่วังเพชรบูรณ์ไหม ส่วนใหญ่ก็สมัครใจไปอยู่วังเพชรบูรณ์ทุกคน ดังนั้นจึงทรงอนุญาตให้โอนตัวละครไปอยู่ยังวังเพชรบูรณ์อยู่ในความดูแลของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ต่อแต่นั้นมา คณะละครของวังเพชรบูรณ์จึงมีชื่อเสียง ดังรายชื่อตัวละครโดยสังเขปคือ

น.ส.ลมูล (มทวรัตน์) ยมะคุปต์ น.ส.สร้อยทอง (กาญจนลดา) ชื่นศิริ น.ส.น้อม ประจายะกฤต น.ส.เฉลย (รัฐฉุพฤกษ์) ศุขะวณิช ทั้ง 4 ท่านได้เป็นหัวหน้าหมู่คอยควบคุมลูกหมู่ ซึ่งมีสมาชิกหมู่ ๆ ละ 30 คน ได้แก่ น.ส.ระวี ไกยานนท์* ม.ล.สุจิต อิศรางกูร ณ อยุธยา ม.ล.สายหยุด พัทธมเสนา น.ส.เพราะ สามสูตร** น.ส.สมบัติ เมธยาภรณ์*** ครูจรรยา ภัคดี+ ครูสงวน โภคานนท์++ น.ส.ศรี หมู่หงส์ น.ส.เทียนน้อย น.ส.อ่อนเรือน และ น.ส.จวง อุ่นพานนท์ เป็นต้น

*ต่อมา เป็นหม่อมในสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก.

**ต่อมา เป็นหม่อมในหม่อมเจ้าเวียนขวา จักรพันธ์.

***ต่อมา เป็นหม่อมในหม่อมเจ้ากิติเตศขจร ศุขสวัสดิ์.

+ภายหลัง เป็นครูสอนนาฏศิลป์ที่โรงเรียนราชินี.

++ภายหลัง เป็นครูสอนนาฏศิลป์ที่โรงเรียนราชินี.

พวกละครที่เข้าไปรับสนองพระกรุณาในวังเพชรบูรณ์นั้น ต้องพักที่เรือนแพ* ก่อน และทำหน้าที่ประทับเพิงจะ เริ่มลงมือก่อสร้างพระองค์ทรงให้ปลูก เรือนกินนรจำ ประธานให้เป็นที่อยู่ของพวกละคร จะมีภาพพระพุทธรูปและพระภคตฤณี พร้อมค่านมัสการ ให้พวกละครกราบไหว้ และเรือนกินนรจำนี้ ตั้งชื่อตามเพลงหน้าพาทย์เพลงหนึ่ง เพราะ ทรงสนใจดนตรีไทยมากถึงกับตั้งชื่อเป็นเพลงไทยไว้หลายแห่ง

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงดูแลเอาใจใส่พวกข้าหลวงที่เป็นตัวละคร ทุกคนเป็นอย่างดี ให้แบ่งที่อยู่เป็นสัดส่วน พวกข้าหลวงรุ่นใหญ่มีห้องประจำของตน และ รุ่นเล็กจะอยู่รวมกันที่ห้องโถงใหญ่ นอกจากจะให้ฝึกหัดฝึกซ้อมละครและแสดงละครแล้วยังทรงฝึกให้รู้จักเย็บปักถักร้อย รู้จักการบ้านการเรือน โดยมีจักรให้หัดตัดเย็บเสื้อผ้า เย็บพินอน มีครูมาสอน หัตถ์ร้อยพวงมาลัย ทำอาหารทั้งคาวหวาน เป็นต้น

การซ้อมละครในวังเพชรบูรณ์คงเป็นไปเหมือนวังสวนกุหลาบคือ ซ้อมตอนค่ำราว หนึ่งทุ่มหรือสองทุ่มไปจนถึงเที่ยงคืน และจะมีอาหารว่างเลี้ยง การซ้อมสุดแล้วแต่พระประสงค์ จะให้ซ้อมเข้าเรื่องเรื่องอะไรตอนใด เช่น ละครใน ละครนอก โขน สำหรับละครดึกดำบรรพ์นั้น ท่านโปรดเป็นพิเศษและมีการแสดงหลายครั้ง⁷ เกี่ยวกับเรื่องการซ้อมนี้ อาจารย์เฉลย ศุขะวณิช ได้อธิบายว่า "ตัวละครในวังเพชรบูรณ์ จะต้องซ้อมละครทุกวัน ในเวลา 20.00 น. สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกจะเสด็จทอดพระเนตรการฝึกซ้อม แล้วจะรับสั่งว่าวันนี้จะทรงให้ซ้อมละครเรื่องอะไร ก็จะซ้อมเรื่องนั้นให้เป็นไปตามพระประสงค์ พระองค์จะไม่บอกให้ตัวละครรู้ล่วงหน้าว่าจะซ้อมเรื่องใด บางครั้งในคืนหนึ่งมีการฝึกซ้อมถึง 2 เรื่อง ตัวละครจะต้องฝึกซ้อมการแสดงทุกเรื่อง แม้จะมีการแสดงหรือไม่ก็ตาม เมื่อเสด็จมาถึงที่ฝึกซ้อม ตรัสเรียกให้ซ้อมชุดใด ๆ ก็ต้องได้ ดังนั้นการที่ฝึกซ้อมมากจึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ตัวละคร

* เรือนแพ หมายถึง เรือนแถวที่เป็นเรือนไม้ชั่วคราวชั้นเดียว ห้องกว้างโล่ง ผาห้องกันด้วยเสื่อกระจูด.

⁷สัมภาษณ์ เฉลย ศุขะวณิช, 22 ตุลาคม 2536.

จดจำทำร่ำได้อย่างแม่นยำ"⁸ จากการอธิบายเรื่องการฝึกซ้อมของอาจารย์เจलयี่ จะพบว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงสนพระทัยต่อการละครเป็นอย่างยิ่ง โดยพระองค์จะเสด็จทอดพระเนตรการฝึกซ้อมทุกคืน จนกระทั่งซ้อมจบจะติชมการแสดงและสอนให้ในบางครั้ง และบางทีพระองค์ก็จะทรงระนาดหรือฆ้องวงร่วมกับคณะดนตรีด้วย นอกจากนี้ยังให้พวกละครทุกคน หัดตีฆ้องใหญ่ เพื่อฝึกให้มีความเข้าใจในเรื่องทำนองเพลง และจังหวะอันเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่ง

การแต่งกายของตัวละครคงยึดรูปแบบนิยมเครื่องเหมือนละครดึกดำบรรพ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ นอกจากบางเรื่องตัวแสดงบางตัวพระองค์ทรงออกแบบสำหรับจากประกอบการแสดงทรงออกแบบ แล้วให้โรงเรียนเพาะช่างวาดและสร้างขึ้น ทรงควบคุมแสงเสียงด้วยพระองค์เอง และแม้แต่การแต่งตัวของตัวเอกและการแต่งหน้า พระองค์ก็จะทรงประทานแต่งให้โดยไม่ถือพระองค์ แม้เมื่อผู้แสดงในคณะส่งเสียงรบกวนก็ไม่ทรงดูเพียงแต่ตักเตือน แสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยดีมาก และพระทัยเย็น

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงให้ความสนใจในชีวิตความเป็นอยู่ของข้าหลวงที่เป็นละครอย่างยิ่ง เช่น ทรงออกแบบเสื้อผ้าสำหรับใส่ออกข้างนอก ตัดประทานให้ 2 ชุด คือสีเขียวและสีชมพู จะแต่งสีเดียวกันหมดทุกคน เมื่อออกไปข้างนอกวังร่วมกัน โดยมีรถในวังจำนวน 3 คันไว้รับส่งและมีผู้ใหญ่มุขอีกที่ ซึ่งเป็นเจ้ากรมหรือปลัดกรม พระองค์ก็ทรงเปิดโอกาสให้ไปเที่ยวตามงานต่าง ๆ บ้าง หรือไปดูภาพยนตร์ที่โรงภาพยนตร์พัฒนากร และจะประทานเครื่องประดับให้แต่งทุก ๆ คน ทั้งยังประทานเงินเดือนทุก ๆ เดือนสำหรับเป็นค่าใช้จ่ายประจำตัวแก่ทุกคนอีกด้วย⁹

อาจารย์ท้วม ประสิทธิ์กุล เล่าว่า "เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก

⁸สัมภาษณ์ เจलयี่ ศุภะวณิช, วันเดียวกัน ท่านผู้เชี่ยวชาญด้านการละคร และศิลปินแห่งชาติ ปัจจุบันยังรับราชการอยู่ที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร.

⁹ภัทรหะ คาน, 100 ปีสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุช, หน้า 81.

ทรงตั้งคณะละคร โดยมีหม่อมมาลัยเป็นผู้ขับร้องผู้เดียว พระองค์ท่านจึงทูลขอคุณครูท้วมจาก พระวิมาดาเธอฯ เพื่อมาช่วยหม่อมมาลัยและเป็นผู้ร้องประจำวังเพชรบูรณ์ และได้รับ พระกรุณาให้มีตำแหน่งเป็นต้นห้องพระบรรทม ได้รับเงินเดือน ๆ ละ 20 บาท อยู่กับพระ วิมาดาได้ 8 บาท พระองค์อยู่ในแหม่ระนาด 1 ราง ท่านจะตีเล่น ทรงโหมโรงได้ทั้ง เพลง ฉากต่าง ๆ เขียนแปลนขึ้น ออกแบบเวที ร้องก็ทรงบรรจู่เอง พระองค์ท่านก็ทรง หัดร้องเพลงด้วย เสียงเป็นสมัยใหม่ เสวยที่ตำหนักแพหรือโรงละคร หรือบางครั้งก็ เสวยไปพลางซ้อมละครไปพลาง เสวยพระองค์เดียว นึกจะเสวยก็ทรงเรียกเสวยไม่ยุ่งยาก ะไร ทรงมีความเป็นกันเองมากใครคลานก็ทรงว่า "เท่าเขามิไ้วเดินไม่เดินเอาหัวเข้าเดิน" ไม่โปรดพิธีรีตองมากนัก"¹⁰

หม่อมระวีเป็นตัวละครที่สำคัญตัวหนึ่งของวังเพชรบูรณ์เคยอยู่ในวังสวนกุหลาบ มาก่อนแล้วจึงมาอยู่ในวังเพชรบูรณ์ ต่อมาได้เป็นหม่อมห้ามในพระองค์ท่าน ดังนั้นจึงมีความ ใกล้เคียงรู้พระทัยสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกเป็นอย่างดี ดังเช่น หม่อมระวีท่านเล่าให้ ฟังว่า "ทูลกระหม่อมเคยเสด็จที่วังสวนกุหลาบทอดพระเนตรการซ้อมละคร เมื่อหม่อมระวี มาอยู่วังเพชรบูรณ์ ทูลหม่อมทรงสอนดนตรีไทยให้กับข้าหลวงที่ถวายตัวเป็นละคร อาทิ ทรูมมุล ทรูเฉลย คุณสร้อยทอง หม่อมระวี สอนดนตรีไทยโดยใช้โน้ตของฝรั่ง ทรงทำระนาด ทอง โปรดแต่งหน้าให้ผู้แสดงละคร แต่งตัวให้กับตัวละครที่สำคัญ และทรงกำกับการแสดง อยู่หลังเวที ทั้งทรงแนะนำและข้อเสนอแนะติชมต่าง ๆ แก่ผู้แสดง ทรงเต้นบัลเล่ต์ และมี เครื่องแต่งตัวมาด้วย สมเด็จพระพันปีประทานเงินค่าใช้จ่ายแก่คุณท้าวณารวีรรคณารักษ์ และ ข้าวสารซึ่งบรรทุกโดยรถโกคังใหญ่ เพื่อเลี้ยงดูคณะละครในวังนี้ด้วย"¹¹

จากการบอกเล่าของหม่อมระวี ทำให้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก นอกจากทรงเป็นเจ้าของละครแล้วยังทรงทุ่มเทร่างกายแรงใจให้กับงานศิลป์เพื่อศิลป์โดย แท้ จะเห็นได้ว่าทรงแต่งหน้าและแต่งตัวให้กับตัวละครทรงกำกับการแสดงด้วยพระองค์เอง

¹⁰สัมภาษณ์ ท้วม ประสิทธิ์กุล, 13 ตุลาคม 2533.

¹¹สัมภาษณ์ หม่อมระวี, 10 พฤศจิกายน 2533.

นอกจากนาฏศิลป์ไทยแล้ว พระองค์ยังมีความสามารถในนาฏศิลป์สากลอีกด้วย ที่ทรงต้นบัลเลต์ได้

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก นอกจากจะทรงมีพระอัจฉริยภาพด้านการละครดังกล่าวแล้ว ยังทรงมีผลงานทางด้านออกแบบต่าง ๆ อันเนื่องในการแสดงอยู่หลายประการที่สำคัญคือ

- ทรงช่วยงานของสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัญญาองค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ที่ทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองวัดหอมสิงห์ จ. ปราจีนบุรี ทรงให้จัดเครื่องแต่งกายตัวละคร จัดละครแสดงในงานฉลองพระอาราม และรวมทั้งสิ่งของต่าง ๆ ที่จะถวายวัด อาทิ ธรรมาสน์ โต๊ะหมู่บูชา ฯลฯ และเสด็จไปร่วมงานกับข้าราชการในโรงเรียนเพาะช่างจำนวนหนึ่ง ในระหว่างวันที่ 27 พฤศจิกายน ถึงวันที่ 2 ธันวาคม 2463

- ทรงออกแบบเครื่องตกแต่งเรือนเป็นแบบหลุยส์ภายในเรือน "สวนราชฤดี" (เป็นของสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักด์ศจี จ. นครปฐม ซึ่งเป็นที่ดินบริเวณวัดพระประโทนที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ พระราชทานให้ 89 ไร่ โปรตเกล้าฯ ให้สร้างเป็นตึก 2 ชั้น) เรือนแบบหลุยส์เมืองไทยยังไม่มี ต้องสั่งซื้อจากต่างประเทศ จึงนับได้ว่าเป็นเรือนหลุยส์เรือนแรกในประเทศไทย ชุดเครื่องเรือนมีจำนวน 22 ชุด

- ทรงออกแบบตึกที่ประทับลักษณะเป็นตึกชั้นเดียวเล็ก ๆ ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ที่วังบางขุนพรหม เรียกกันว่า "ตึกเล็ก"

- ทรงออกแบบตึกที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ภายในวังสวนสุนันทา เป็นแบบตึกครึ่งตึกครึ่งไม้ 2 ชั้น ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว โปรตให้รื้อตึกมาปลูกเป็นเรือนกรมวัง ที่วังคันธवास (ปัจจุบันคือโรงแรมอิมพีเรียล ถนนวิฑู)

- ทรงรับเป็นธุระในการตกแต่งสถานที่สำหรับจัดงานเลี้ยงฉลองวันประสูติหรืองานแซ่ดของพระบรมวงศานุวงศ์ อาทิ การบำเพ็ญพระกุศลวันประสูติฉลองพระชนมายุ 60 พรรษา สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช โดยตกแต่งที่วังบูรพาภิรมย์

- ทรงออกแบบและตัดเย็บเสื้อผ้าด้วยพระองค์เอง อาทิฉลองพระองค์ถวายแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และทรงออกแบบฉลองพระองค์ของหม่อมเจ้าหญิง

บุญจิราธร พระคู่หมั้นของพระองค์ ซึ่งมีคุณท้าว บุนนาค ข้าหลวงในวังเพชรบูรณ์เป็นผู้เขียนฉลองพระองค์และทรงออกแบบฉลองพระองค์ประทานพระนัดดาซึ่งเป็นธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

โดยเหตุที่พระองค์ทรงมีคุณน้าบการ ดังนั้นในวโรกาสที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกทรงมีพระชนม์ครบ 100 ปีในวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2535 กระทรวงศึกษาธิการ จึงได้จัดงาน "100 สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุช" ขึ้นเพื่อเชิดชูและเผยแพร่พระเกียรติคุณ วิทยาเขตเพาะช่างของสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล ได้เคยก่อสร้างอนุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชมาแล้วในปี พ.ศ. 2528 และในการฉลอง 100 ปีนี้ ได้จัดสร้างแท่นฐานพระรูปปั้น เพื่อประดิษฐานพระรูปปั้นขึ้นที่บริเวณหน้าตึกอำนวยการของวิทยาเขตเพาะช่าง และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดอนุสาวรีย์ ในวันจันทร์ที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2537¹²

จากการศึกษาพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก พบว่า ทรงมีพระอัจฉริยภาพในศิลปะสาขาต่าง ๆ ทรงเป็นสถาปนิกที่ออกแบบพระตำหนักของพระองค์เอง ทรงเป็นนักดนตรีที่มีผลงานตกแต่งอยู่หลายแห่ง ทรงเป็นนักประพันธ์บทละคร ซึ่งถึงแม้ว่าจะมีเพียง 3 เรื่อง และมีคุณภาพสูงส่งทั้งด้านวรรณศิลป์และนาฏศิลป์ ทรงเป็นช่างที่สามารถในการออกแบบ เวกี ฉาก เครื่องแต่งกาย และแต่งหน้า ได้เป็นอย่างดีและเหมาะสมกับบุคลิกลักษณะของตัวละคร ทรงเป็นเจ้าของคณะละครที่มีความสามารถในการบริหาร คณะละครและสามารถกำกับการแสดงและทำการฝึกซ้อมด้วยพระองค์เอง นอกจากนี้พระองค์ทรงมีความสามารถในด้านการดนตรีหลายอย่าง ทั้งบรรเลง เปียโน ฮาร์พ ไวโอลิน ระนาด และฆ้องวง อีกทั้งยังทรงสามารถบรรจู่เพลงสำหรับการแสดงละครของพระองค์ท่านได้อย่างถูกต้อง และงดงาม ความสามารถรอบด้านซึ่งหาได้ยากในบุคคลเดียวเช่นนี้ มีผลอย่างยิ่งที่ทำให้ละครดึกดำบรรพ์ของพระองค์ท่านมีคุณภาพ และเป็นสมบัติล้ำค่าแห่งวงการนาฏศิลป์ของชาติ ดังนั้นในบทต่อไปผู้วิจัยจะได้นำบทละครของพระองค์ท่านมาพิจารณาพิเคราะห์ว่าพระองค์มีวิธีการนำต้นเรื่องเดิมมาปรับปรุงเป็นบทละครดึกดำบรรพ์ได้อย่างไร

¹² เก็บความจากหนังสืออนุสรณ์พิธีเปิดอนุสาวรีย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2537), หน้า คำนำ.